

*Ляхно Н. В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Інституту філології
Київського університету імені Бориса Грінченка*

РЕФЛЕКСИВНІ АВТОКАУЗАТИВИ У СФЕРІ АКТАНТНОГО РОЗПОДІЛУ СЕМАНТИКИ

Анотація. У статті охарактеризовано семантику автокаузативів, співвідносних із незворотними дієсловами, шляхом зіставлення семантичних функцій придієслівних актантів. Визначено їхнє місце в системі актантного розподілу семантики дієслів. Розглянуто питання щодо статусу автокаузативів. Проаналізовано суб'єктні рефлексиви із врахуванням принципу функціональної значущості компонентів, які належать до різних синтаксичних конструкцій. Зазначено, що серед суб'єктних зворотних дієслів лише в автокаузативах не виражені суб'єктно-об'єктні відношення. Ця особливість зближує їх із декаузативами.

Установлено обсяг рефлексивних автокаузативів, виділено зворотні дієслова зі значенням «зміна положення тіла» та «переміщення в просторі».

Автокаузативи, що описують зміну положення тіла, близькі за значенням до рефлексивних посесивів, в яких об'єктом дії є частина тіла. Вторинні лексико-семантичні варіанти (далі – ЛСВ) цих дієслів переважно позначають поступальний односпрямований рух. Зворотні дієслова, що вказують на переміщення в просторі, за значенням схожі на непохідні дієслова руху. Належать до близької периферії лексико-семантичного поля руху-пересування і на рівні ядерних значень утворюють три шари: 1) актокаузативи, співвідносні з парними дієсловами руху, оскільки навіть поза контекстом позначають односпрямований або різноспрямований рух; 2) рефлексиви, які позначають хаотичний рух, не спрямований до певної кінцевої точки; 3) лексеми, характеризовані за ознаками, не притаманними парним дієсловам руху (багаторазовий рух уперед-назад у горизонтальній площині та обергальний рух).

Кожен ЛСВ у своєму основному значенні позначає рух у певному середовищі: по твердій поверхні, у повітрі, по воді. Суб'єктом руху можуть бути транспортні засоби, яким приписуються риси живих істот, оскільки ними керує людина.

Дефініції досліджуваних дієслів, на відміну від інших типів рефлексивів, подано в СУМі [1] послідовно.

Запропоновано поширити методику аналізу на усі семантичні групи зворотних дієслів із метою систематичного опрацювання теорії рефлексивів та їхньої класифікації залежно від семантичної функції постфікса, визначення місця зворотних дієслів у загальній семантичній категорії актантного розподілу семантики дієслова.

Ключові слова: рефлексивний автокаузатив, суб'єкт, об'єкт, актант, генеративна функція, акумулятивна функція, тлумачний словник.

Постановка проблеми. Завдяки семантичній багатоплановості та поліфункційному характеру рефлексиви посідають особливе місце в системі кожної мови. У слов'янській лінгвістиці (російській, чеській) наука про зворотні дієслова входить

фундаментальною частиною до загального вчення про дієслівну систему [2, с. 6]. В українському мовознавстві, незважаючи на увагу дослідників до цієї групи дієслів та різновекторні дослідження [3; 4; 5; 6 та ін.], немає повного систематичного опрацювання теорії зворотних дієслів та їхньої класифікації залежно від семантичної функції постфікса.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки наявні формальні, синтаксичні та семантичні класифікації системи дієслів із постфіксом –ся не є вичерпними [7; 8; 9; 10], С.О. Соколова запропонувала методику аналізу дієслів з врахуванням особливостей актантного розподілу їхньої семантики [6].

Мета статті. Для уточнення семантичної класифікації зворотних дієслів ми проаналізуємо з цих позицій рефлексивні автокаузативи, виявимо їхні специфічні семантичні ознаки.

Виклад основного матеріалу. Під актантним розподілом семантики розуміють вибіркоче спрямування дієслівних сем у бік характеристики актантів, що посідають у складі висловлювання певні синтаксичні позиції, насамперед підмета та присудка, і набувають певних функціональних характеристик: генеративної (здатність бути джерелом зовнішньої процесної ознаки або дії), акумулятивної (здатність набувати нових якісних ознак під впливом власної активності або зовнішніх та внутрішніх сил, що не залежать від самого актанта), гібридної (поєднує генеративну та акумулятивну функції) або пояснювальної (уточнює сутність акумулятивної ознаки/дії в часовому або локативному вимірі) [11, с. 154]. Аналіз зворотних дієслів з врахуванням цих функцій є необхідним, оскільки відношення між зворотними й незворотними дієсловами трактують як співвідношення між семантичними ролями учасників ситуацій, основою для яких є конкретні семантичні ролі агенса та пацієнса, з одного боку, і синтаксичні актанти у відповідних позиціях (підмет, додаток і т. ін.) – з іншого.

Визначимо місце, яке займають автокаузативи у сфері актантного розподілу семантики, проведемо порівняльний аналіз зворотних і незворотних дієслів, в яких зміна актантного розподілу семантики зумовлена постфіксацією.

Систематизуючи рефлексиви, спираємося на класифікації Н.О. Янко-Триніцької [10], Е.Ш. Генюшене [8], Ю.П. Князева [9] та ін. і виділяємо суб'єктні, об'єктні та безособові зворотні дієслова. Автокаузативи належать до суб'єктних рефлексивів, які зберігають підметову відповідність зі співвідносними нерелексивними дієсловами. Це найбільша за кількістю група суб'єктних зворотних дієслів.

У сучасному мовознавстві для позначення рефлексивів цієї групи вживають різні терміни: автокаузативи, рефлексивно-моторні рефлексиви або моторні рефлексиви.

Базові дієслова вказують на вплив генеративного суб'єкта на об'єкт, у результаті якого об'єкт пересувається. Об'єктом є неістота, що має внутрішні ознаки, які уможливають протікання цієї дії. Суб'єкт переважно не рухається, оскільки лише змінює положення об'єкта або пересуває об'єкт на незначну відстань, також він може бути імпульсом для подальшого пересування об'єкта. Отже, мотиваторами є переважно дієслова дії. Деякі автокаузативи можуть утворюватися від дієслів руху-переміщення: *брюхати, котити, підводити, тиняти* та ін.

Актантну адресованість семантики відбиває описова формула: Актант 1 (суб'єкт) генерує дію – актант 2 (об'єкт) акумулює дію (відчуває на собі): *Дитина нахилила гілку*. Властива двоалентна (суб'єктно-об'єктна) структура розмежувального типу: генеративний підмет (суб'єкт) і акумулятивний додаток (об'єкт).

Якщо мотиватори акцентують увагу на дії суб'єкта щодо об'єкта, в результаті якої він рухається, то мотивати позначають переміщення або зміну положення тіла в просторі, але вже не об'єкта, а суб'єкта. А. Вежибіцька вважає, що в основі автокаузативного значення лежить розчеплення людини на «тіло» та «розум». Відповідно, дія (зміна положення тіла) відбулася тому, що людина (її розум) захотіла цієї зміни [2, с. 141]. Суб'єктом таких дій є істота (людина або тварина) або транспорт. Втрачаючи об'єкт дії, автокаузативи втрачають своє каузативне значення, оскільки суб'єкт не впливає на себе в той спосіб, що суб'єкт мотиватора. Мовознавці зазначають велику різницю в діях, які позначають автокаузатив і базове дієслово, що і діагностує автокаузативне вживання [12]. Порівняйте: *дівчина піднімає розкидані іграшки (1) і дівчина піднімається на гору (2)*. Для того, щоб зібрати іграшки, дівчині потрібно нахилитися (1), а пересування вгору цього не вимагає (2).

В автокаузативах архісема видів діяльності модифікована в архісему «рух-переміщення». Отже, мотиватор і мотиват має тільки спільне значення руху.

Актантну адресованість семантики мотиватів відбиває описова формула: Актант 1 (суб'єкт) генерує дію: *Дитина нахилилася*. Властива одноалентна генеративна (суб'єктна) структура: генеративний підмет (суб'єкт).

Аналізуючи рефлексиви, ми слідом за О.М. Соколовим враховували принцип функціональної значущості компонентів, які належать до різних синтаксичних конструкцій. Він передбачає виділення синтаксично розчленованих і нерозчленованих актантів [11, с. 125–127].

Суб'єктні рефлексиви, як і об'єктні, демонструють різні формули відношень.

1. Відношення синтаксично розчленованих актантів – підмета і додатка (суб'єкта та об'єкта), а також сирконстантів спостерігаємо в об'єктних конверсивних та пасивних рефлексивах.

2. Потенційно виражені суб'єктно-об'єктні відношення представлені суб'єктними рефлексивно-посесивними (якщо вони позначають дії над різноманітною належністю, власністю) та абсолютивними дієсловами та об'єктними модальними квазіпасивами.

3. Нерозчленовані суб'єктно-об'єктні структури відображають взаємодію синтаксично нерозчленованих актантів, імплікованих у синтаксичному суб'єкті або об'єкті. До них належать суб'єктні власне зворотні та частково рефлексивно-посесивні рефлексиви, а також реципрокальні дієслова, які демонструють суб'єктно-суб'єктні відношення.

4. Суб'єктно-об'єктні відношення не представлені лише в суб'єктних автокаузативних рефлексивах та об'єктних декаузативах.

Отже, серед суб'єктних зворотних дієслів лише в автокаузативах не виражені суб'єктно-об'єктні відношення. Ця особливість зближує їх з декаузативами. На відміну від базових дієслів, у декаузативів усувається агентивний семантичний компонент, а в автокаузативів – об'єкт дії. Рефлексиви обох груп можуть позначати пересування істоти або неістоти, порівняйте: *зупинилася людина, зупинилася машина* (автокаузативи) – *зупинилася колода, що пливе по воді* (декаузатив). Саме тому автокаузативи переважно виділено в семантичній структурі дієслів з основним декаузативним значенням, а в семантичній структурі більшості автокаузативів зафіксовано декаузативи.

Класифікації автокаузативів переважно базуються на їхньому загальному значенні. Зазвичай виділяють: 1) рефлексиви на позначення зміни положення тіла; 2) зворотні дієслова, що позначають переміщення у просторі.

Рефлексиви на позначення зміни положення тіла як основні ЛСВ зафіксовано в семантичній структурі дієслів: *випрямлятися, відхилитися, ворухитися, згинатися, нахилитися, обертатися, повернутися, покачатися, склубитися*. Також ЛСВ із таким значенням виділено в семантичній структурі дієслів *скрутитися, підводиться (у стояче або сидяче положення), підніматися, крутитися, вертїтися*. Крайнюк *крутївся на своїй постелі, зітхав і кашляв, а заснути ніяк не міг (В. Кучер)*. Зворотні дієслова такого типу близькі за значенням до рефлексивних посесивів, в яких об'єктом дії є частина тіла. У реченні *Як виявилось, то блував дід, що згинався над кожною могилою, читаючи на них написи (Н. Одала)* виділене дієслово позначає рух усім тілом, тому має автокаузативне значення. Натомість у реченні *Я вбачаю на лиці старання, її пальці згинаються гачком та вилітають на волю (Н. Одала)* об'єктом дії є частина тіла (пальці), а отже, виділене дієслово належить до рефлексивних посесивів.

Вторинні ЛСВ дієслів розгляданої групи переважно вказують на поступальний односпрямований рух. Пересування від кінцевої до початкової точки позначають рефлексиви *повертатися, обертатися*: *Хакім повертається з базару (М. Дашикієв)*. Значення «рух від початкової до кінцевої точки і назад» набуває дієслово *обертатися*: *Доки Грабченко встигав обернутися туди й сюди, Сидір Карпович... готував для нього новий багаж (М. Руденко)*. На «рух від вихідної точки» вказує ЛСВ дієслова *покачатися*: *Текля бігала по подвір'ї, вгледіла і покачалась до його, кричучи: «татко! тат-ко!» (А. Свидницький)*. Значення «рух в якийсь бік від прийнятого або усталеного напрямку руху» має ЛСВ дієслова *відхилитися*: *Застерігають відхилитися від напрямку головного тунелю, наголошують, холера, не заглядати у жодні бокові ходи (А. Віварук)*. Дієслова *нахилитися, покачатися* можуть набувати значення «рух донизу»: *Та спереду як турнув [кабан] Вовка головою! То так бідний старигань з гори й покачався... (М. Руденко)*.

Також вторинні ЛСВ можуть наближатися за значенням до рефлексивів третьої групи і позначати обертальний рух, за якого всі точки тіла обертаються навколо внутрішньої або зовнішньої вісі обертання: *Ставши серед кола, жрець... починав обертатись все дужче й дужче (С. Скляренко)*.

Зворотні дієслова другої групи за значенням схожі на неподільні дієслова руху. Належать до близької периферії лексико-семантичного поля руху-пересування, яка своєю чергою (на рівні ядерних значень) утворює три шари.

До першого належать зворотні дієслова, співвідносні з парними дієсловами руху, оскільки навіть поза контекстом

позначають односпрямований або різноспрямований безоб'єктний рух. Автокаузативи поступального односпрямованого руху є найбільш численними в межах аналізованих рефлексивів і переважно вказують на певні напрями руху. Семантику «рух від початкової точки» має дериват *відриватися*: *Кілька торпедних катерів разом відірвалися від причалу (Д. Ткач)*. На односпрямований рух вказує зворотнє дієслово *котитися*: *Давай [Оксана] матері брехати, буцімто Домахи не застала та, йдучи назад, побачила відьму, що клубом **котилася** (Г. Квітка-Основ'яненко)*. Значення «наближення до кінцевої точки руху» реалізовано в дієсловах *зсунутися*, *зупинитися*, *відсовуватися*: *Плац зсунувся з голови вершиника, і солдат, який у ту саму мить опинився біля нього, впізнав імператора (Г. Сенкевич)*. Рух може здійснюватися не лише в горизонтальній, а й у вертикальній площині. Зворотні дієслова *підводиться*, *піднімається* слугують для позначення руху догори: *На п'ятій поверх піднімаюся, схожу (А. Кондратюк)*, а рефлексиви *знижуватися*, *приземлитися*, *зсунутися* вказують на рух донизу: *Те, що я бачив, летіло на південь і явно знижувалося (О. Кацай)*. Зворотні дієслова *наштовхуватися*, *роїтися*, *скупчуватися* мають значення «рух із різних боків до центру»: *Бджоли були готові роїтися, і Грицай вже запросив до себе за пасічника діда Онукія (І. Нечуй-Левицький)*.

У семантичній структурі рефлексивів *пришвидиуватися* та *розганятися* актуалізованою є сема «інтенсивність руху»: *Невідривно стежачи за наближенням «хонди», він почав **пришвидиуватись** синхронно з нею, аби хоч трохи відсунути неминуче зіткнення (О. Шевченко)*.

Вторинні лексико-семантичні варіанти дієслів досліджуваної групи, як і основні, переважно вказують на різні напрями односпрямованого руху: рух від початкової точки (*зірватися*, *відриватися*, *відсовуватися*, *відхилитися*, *покачатися*, *шарпатися*); рух до кінцевої точки (*пхатися*); наближення до кінцевої точки руху (*діставатися*, *добиратися*, *допхатися*, *припаркуватися*, *ударитися*); рух догори (*витися*, *відриватися*, *діставатися*, *зірватися*); рух донизу (*зірватися*, *котяться* слюзи, *покачатися*, *нахилитися (про сонце)*); рух із різних боків до центру (*зсунутися*).

Деякі вторинні лексико-семантичні варіанти мають значення, не властиві основним. Рефлексиви *пхатися*, *допхатися*, *врізуватися* позначають рух всередину: *Прокляті половики: тепер **пхаються** аж до курника та хапають кури тоді, як вони сплять! (О. Кобилянська)*. Автокаузатив *тинятися* називає різноспрямований самостійний рух суб'єкта: *Він **притих**, **тинявся** по подвір'ю, і сам не знав, кого хоче більше бачити – маму чи лиса Мацька (Г. Пагутяк)*, а зворотнє дієслово *роїтися* – рух по колу: *І міради кольористих порошинок **вихрилися**, **роїлися** і тремтіли в сонячному промінні (Ю. Смолич)*.

Автокаузативи другого шару (*бовтатися* (в значенні *плавати*), *купатися*, *брюхатися*, *хлопатися*) в ядерних значеннях позначають хаотичний рух, не спрямований до певної кінцевої точки: *Пере Ганна сорочки, а син **купається**, **пірнає**, **брюхається**, **хлопається**, грає, як та риба, в чистій воді (І. Нечуй-Левицький)*.

Рефлексиви третьої групи, характеризовані за ознаками, не притаманними парним дієсловам руху, але частково відповідають вторинним значенням ядерних дієслів.

1. Зворотні дієслова на позначення обертого руху, за якого всі точки тіла обертаються навколо внутрішньої або

зовнішньої вісі обертання: *обвиватися*, *витися*, *крутитися*, *вертяться*.

Вторинні ЛСВ цих дієслів можуть наближатися за значенням до рефлексивів інших груп і позначати:

– зміну положення тіла: *Крайнюк **крутився** на своїй постелі, зітхав і кашляв, а заснути ніяк не міг (В. Кучер)*;

– хаотичний рух: *Вона **вилася** на постелі, як навіжена з болю й колотьби (П. Козланюк, Ю. Крук)*; ***Крутиться**, як посолений в'юн (Українські народні прислів'я та приказки)*;

– рух по колу або навколо чого-небудь (*крутитися*, *обертатися*): *Веретенце завжди **в'ється** тихо, Як жене стара овець до паші (П. Воронько)*;

– різноспрямований рух: *Тоня знову **крутиться** біля нього. – Ну, давай уже, розшифруємо [листа], – каже брат (О. Гончар)*.

2. Рефлексиви зі значенням «багаторазовий рух уперед-назад у горизонтальній площині»: *здрігатися*, *тріпатися*, *трястися*, *хитатися*, *шарпатися*. Причиною таких рухів може бути вплив на організм людини певних чинників (дія наркотичних або лікувальних засобів, погодні умови, погане самопочуття та ін.): *У сцені з псевдо-авторством мелодії Октав **здрігався** від редукції страху бути жертвою обману, до якого пані Пірсон не мала жодного стосунку... (Ю. Павленко)*.

Вторинні ЛСВ дієслів *трястися* та *шарпатися* можуть вказувати й на односпрямований рух: *Восени ми **тряслися** в тарантайці в село; Вже на нивах нічого тоді не було (Українські поети-романтики)*; *Вона знову переключає важелі, і він [шкребок] **рішуче шарпається** назад (Олекса Гурейв)*.

Кожен ЛСВ у своєму основному значенні позначає рух у певному середовищі: 1) по твердій поверхні: *котитися*, *тинятися*, *діставатися*, *добиратися*, *допхатися* та ін. *Хлопці знали: його освоювали співвітчизники, землепроходці... **Добиралися** вони до східних рубежів Росії, долаючи тисячі й тисячі верств (Л. Тендюк)*; 2) у повітрі: *роїтися*. *Біля мисника **роїлися** мухи (М. Олійник)*; 3) по воді, у воді: *бовтатися*, *брюхатися*, *купатися*, *хлопатися*. *Позаду катера в спіненій воді безпомічно **бовтався** Табурчак, хапаючи ротом повітря (В. Тимчук)*.

Рефлексивні автокаузативи *пришвидитися*, *розвернутися*, *зупинитися*, *розігнатися*, *припаркуватися*, *піднімається*, *врізатися*, *вдаритися*, *відхилитися*, *повернутися* називають дію, суб'єктом якої є автомобіль, автобус, потяг, корабель. Транспортним засобам приписуються риси живих істот, оскільки людина керує ними: *Дорога була слизька, ніч, їхав на великій швидкості – машина **врізалася** в дерево, уламки розкидало на сто метрів (Л. Костенко)*.

Дефініції досліджуваних дієслів, на відміну інших типів рефлексивів, подано в СУМі доволі послідовно.

Висновки. Проведене дослідження функцій придієслівних актантів автокаузативів та їхніх мотиваторів на рівні лексико-семантичних варіантів дає змогу встановити місце дієслів із постфіксом -ся у вираженні категорійного значення актантного розподілу семантики, створити їх класифікацію з урахуванням семантичної функції постфікса та проаналізувати семантичну структуру рефлексивів із позицій імпліцитної морфології.

Література:

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>.
2. Щербій Н.О. Категорія зворотності дієслів у польській мові : автореф. дис. ... канд. філ. наук : 10.02.03. Івано-Франківськ, 2015. 22 с.

3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / за ред. І.Р. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.
4. Городенська К.Г. Зворотні дієслова. *Українська мова*: Енциклопедія. Київ, 2004. С. 201.
5. Михайлик Р.П. Семантико-граматична структура дієслів на -ся в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01. Київ, 1995. 16 с.
6. Соколова С.О. Дієслова з постфіксом -ся як граматична проблема. *Мовознавчий вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. 2009. Вип. 8. С. 92–99.
7. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Ленинград, 1976. 255 с.
8. Генюшене Э.Ш. Рефлексивные глаголы в балтийских языках и типология рефлексивов. Вильнюс, 1983. 168 с.
9. Князев Ю.П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе. Москва, 2007. 704 с.
10. Янко-Триницкая Н.А. Возвратные глаголы в современном русском языке. Москва, 1962. 247 с.
11. Соколов О.М. Основы имплицитной морфологии русского языка. Москва, 1997. 203 с.
12. Корпусные исследования по русской грамматике / За ред. К.Л. Киселева, В.А. Плунгян, Е.В. Рахилина, С.Г. Татевосов. Москва: Пробел, 2009. С. 184–223.

Lahno N. Reflexive autocausatives in the actant distribution of semantics

Summary. The article describes the semantics of autocausatives corresponding to irreversible verbs through the comparison of semantic functions of adverbial actants. Their place in the system of actant distribution of semantics of verbs is determined. Autocausative status defined. Subjective reflexes are analyzed taking into account the principle of functional significance of components that belong to different syntactic constructions. Subject-object relations are not expressed only

in autocausatives among all subject inverse verbs. This feature brings them closer to decausatives.

The volume of reflexive autocausatives is established, the inverse verbs to denote the change of body position and movement in space are highlighted. Autocausatives, which describe a change in body position, are close in meaning to reflexive possessions, in which the object of action is a part of the body. Secondary lexical-semantic variants (LSV) of these verbs mainly indicate translational unidirectional movement. Inverse verbs to denote movement in space are similar in meaning to non-derivative verbs of motion. They belong to the close periphery of the lexical-semantic field of motion-movement and at the level of nuclear meanings form three groups: 1) actocausatives, corresponding to paired verbs of motion, because they denote unidirectional or multidirectional motion even out of context; 2) reflexes, which denote chaotic movement, not directed to a certain end point; 3) lexemes, characterized by features not inherent in even verbs of motion (repeated movement back and forth in the horizontal plane and rotational motion).

Each LSV in its basic meaning denotes movement in a certain environment: on a hard surface, in the air, on water. The subject of movement can be vehicles, which are attributed to the features of living beings, because they are driven by man.

Definitions of the studied verbs are given in the Dictionary of the Ukrainian language consistently in contrast to other types of reflexives.

We propose to extend the method of analysis to other semantic groups of inverse verbs in order to the theory of reflexives and their classification depending on the semantic function of the postfix, determining the place of inverse verbs in the general semantic category of actant distribution of verb semantics.

Key words: reflexive autocausative, subject, object, actant, generative function, accumulative function, explanatory dictionary.